

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 6 Sayı: 25 Volume: 6 Issue: 25

-Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU Armağanı-

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

KUZEY AZERBAIJAN'DA GELİŞEN MİMARİ EKOLLER SCHOOLS OF ARCHITECTURE DEVELOPED IN NORTHERN AZERBAIJAN

Nigar BABAYEVA*

Öz

1813 ve 1828 yıllarında Rusya'yla İran arasında bağlanan Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları, tarihi Azerbaycan topraklarını ikiye bölmüş, Aras Nehri sınır kabul edilerek ondan kuzeyde kalan topraklar Rusya'ya, güneydekilerse İran'a verilmiştir. Bu çalışma, Kuzey Azerbaycan olarak bilinen bugünün Azerbaycan topraklarında İslâmiyet intişar bulduktan sonra hâkim olmaya başlayan dini-mimarî geleneklerin etkisiyle ortaya çıkan üç mimarî ekol (Arran, Nahçıvan-Marağa ve Şirvan-Abşeron) hakkında genel bir bilgi vermeyi hedeflemektedir. Mezkûr ekollerin ortaya çıkmasına neden olan amillere, ekollerin özelliklerine, aralarındaki benzerlik ve farklılıklara, ihata ettikleri bölgelere ve bu bölgelerdeki mimari geleneklere değinmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kuzey Azerbaycan, Mimarî Ekoller, Arran, Nahçıvan-Marağa, Şirvan-Abşeron.

Abstract

With the Gülistan and Türkmençay treaties that were conducted between Russia and Iran in 1813 and 1828, the historical lands of Azerbaijan were split into two, and the land north of the Aras River became Russia's while the land south went to Iran. This work aims to analyze the three schools of architecture (Arran, Nahçıvan-Marağa and Şirvan-Abşeron) that developed under the influence in what is today Northern Azerbaijan after the spread of Islam into the region. This paper's purpose is to investigate the reasons for the emergence of the architectural styles, as well as investigate the features, differences, and similarities between the aforementioned styles and schools of architecture. Additionally, the paper aims to explain the architectural culture that culminates from the regions the individual architectural styles developed from.

Keywords: North Azerbaijan, Schools of Architecture, Arran, Nakchivan-Maraga, Shirvan-Absheron.

GİRİŞ

IX. yüzyılın sonları ve X. yüzyılın başları Abbasiler Devleti'nin zayıflamaya yüz tuttuğu ve çeşitli bağımsızlaşma faaliyetlerinin arttığı döneme tesadüf etmektedir. Bu dönemde merkezi yönetime tabi olmak istemeyen, hükümete karşı çıkan bazı gruplar hilafet idaresinden çıkarak kendi bağımsız veya özerk devletlerini kurmaya başlamışlardır (Vəlixanlı (ed.), 2007: 311). Nitekim Arap hilafetin zayıflaması sonucunda Azerbaycan topraklarında da benzer olaylar

* Marmara Üniversitesi, SBE, İslam Tarihi bölümü Doktora Öğrencisi.

yaşanmış, Şirvanşahlar, Saciler, Salariler, Şeddadiler, Revvadiler gibi pek çok feodal devlet ortaya çıkmış ve güçlenmiştir. Siyasi alanda kazandıkları başarıların yanı sıra bu devletler ekonomik açıdan da kalkınmış, şehir hayatı canlanmış, şehirler sanat ve ticaret merkezine dönüşmüştür. Mevzu bahis küçük devletlerde, sanatların inkişafıyla birlikte mimarî alanında da gelişme görülmüştür.

XI-XII. yüzyıllardaki siyasi gelişmeler Azerbaycan kültüründe yeni bir dönemin başlamasına sebep olmuştur. Bu yıllarda gerçekleşen Selçuklu seferleri bazı önemli şehirlerin zarar görmesiyle neticelenmiş fakat bu olay şehir hayatındaki gelişmeyi engelleyememiş, Azerbaycan şehir mimarîsi canlanmış, kendine özgü şekil kazanmıştır. Bu gelişme tek bir mimarî üslup içerisinde çeşitli cereyanların oluşmasıyla da kendini göstermiştir. Keza bu dönemin tarihî coğrafi faktörleri ve sosyal iktisadî gelişmeleri Azerbaycan topraklarında dört mimarî ekolün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu bölgesel sanat ekolleri ülkenin başlıca şehirleri etrafında biçimlenmiş, kuzey doğuda Şirvan, kuzey batıda Arran, merkezî hissede Nahçıvan-Marağa ve güney doğuda Kazvin-Hemedan Mimarî Ekolü olmuştur (Qiyasi, 1991: 21). Arran, Tebriz, Nahçıvan, Hemedan, Kazvin, Şirvan ve Abşeron bölgelerini merkez alan bu mimarî ekollerin her birinin kendine has orijinalliği olmakla beraber aralarında genel bir üslup yakınlığı da görülmektedir (Vəlixanlı (ed.), 2007: 495).

Mimarî ekoller arasında görülen farklılıklar ise sadece inşaat malzemeleriyle sınırlı kalmamış, bunda dönemin siyasi gelişmelerinin, yaşam tarzının, benzer karakterli eserlerin çeşitli biçimlerde yapılandırılmasının da etkisi olmuştur (Nebati, 2006: 9).

Yukarıda adı geçen ekollerden başka bugünkü Azerbaycan'ın güney topraklarını etkisi altına alan diğer bir ekol de Tebriz Mimarî Ekolü'dür. Fakat Güney Azerbaycan'da hâkim olan mimarî ekoller bu araştırmanın konusu hâricinde olduğundan burada mezkûr ekolden bahsedilmeyecek, sadece Kuzey Azerbaycan'da hâkim olmuş mimarî ekoller (Arran, Nahçıvan ve Şirvan-Abşeron) üzerinde durulacaktır. Bunlar içerisinde Nahçıvan Mimarî Ekolü, etkilerini Güney Azerbaycan'ın Marağa şehri ve çevresinde de gösterdiği için bu ekol Nahçıvan-Marağa Mimarî Ekolü şeklinde ele alınacaktır.

ARAŞTIRMA SORULARI: Kuzey Azerbaycan'da çeşitli mimarî ekollerin ortaya çıkmasının tarihi sebepleri nelerdir? Bu coğrafyada ortaya çıkan mimarî ekoller hangileridir ve bunların başlıca özellikleri nelerden ibarettir? Bu mimarî ekoller arasında ne gibi farklılık ve benzerlikler görülmektedir? Zikrolunan ekollerin etkisi altına aldığı bölgeler nerelerdir ve bu bölgelerde, bahsi geçen mimarî ekolün hangi örnekleri bulunmaktadır?

Arran Mimarî Ekolü

Üslup ve Etkiler

Azerbaycan mimarîsi tarihinde bir ekol olarak ilk kez Arran Mimarî Ekolü ortaya çıkmış ve yaklaşık olarak IX. yüzyıldan itibaren şekillenmeye başlamıştır. Bu mimarî ekol Berde, Gence ve Beylegan (Örengala) mimarlarının üslup özelliklerini kendinde toplamıştır. Hilafetin yükseliş döneminde Azerbaycan mimarîsinin inkişaf merkezi kabul edilen Berde şehri de kaynaklara "Arran'ın anası" (Mahmudov, 1985: 41; Vəlixanlı, 1993: 85), "bu yerlerin Bağdat'ı" (Mahmudov, 1985: 46; Vəlixanlı, 1993: 90) şeklinde geçmiştir. Canlanma dönemini yaşayan Berde'de bu tarihlerde geniş çaplı inşaat faaliyetleri yürütülmüş, kervansaraylar, pazarlar, hamamlar, mescitler ve başka dini yapılar inşa edilmiştir.

Daha hilafet tarafından yönetilmeye başladığı zamanlardan beri Berde büyük ve meşhur bir şehir olarak öne çıkmış, burada bulunan önemli mimarî eserlerin birçoğunun inşası hakkında kaynaklarda bazı bilgiler verilmiştir. Arap tarihçileri Berde'nin önemi ve azametinden bahsetmekle beraber, onun "Arran'ın başkenti ve bu ülkenin merkezi" olduğunu söylemişlerdir. Ayrıca bu yerlerin beyt-ül mâlî Berde Cuma Mescidi'nde korunmuş ve bu beyt-ül mâlî Emevilerin Mısır'da bulunan beytül-malları ile aynı miktarda olmuştur (Bünyadov, 2007: 177-178). Berde'de bulunan Cuma Mescidi hakkında Makdisi: "alçıyla kaplı yüksek sütunlardan yapılırsa da, bazı sütunları rengârenk tahtalarından düzeltilmiştir" demiş (Al-

Muqaddasi, 1994: 331) ve şehirdeki “pazarın arkasında” bulunduğunu söylemiştir (Vəlixanlı, 1993: 91). Azərbaycan’ın Hilafet topraklarına katılmasının ardından bölgelerarası ticaretin inkişafı burada şehirlerin de canlanmasına ve gelişmesine neden olmuş, Berde de bu gelişmenin belirgin olduğu en önemli şehirlerden biri olarak öne çıkmıştır. Dönemin Arap tarihçileri Berde’yi bu toprakların Bağdat’ı adlandırmışlardır. Bilindiği üzere, Bağdat o zaman Abbasiler devletinin başkenti ve Doğu’nun en büyük şehirlerinden biri olmuştur. Berde’nin Bağdat’la kıyaslanması ise onun gerçekten çok önemli bir şehir olduğuna işaret etmiştir. Yine Arap tarihçilerinin yazdıklarından anlaşıldığı üzere Berde, bahçeler arasında bulunan büyük bir şehir olmuş, Berde’nin pazarları, mescitleri ve devlet hazinesinin binası tarihçiler tarafından özellikle vurgulanmıştır.

Eski mimarî geleneklerle İslamiyet’in getirdiği tipik özelliklerin bir araya gelmesi sonucunda ortaya çıkan Orta Çağ Azerbaycan mimarisinin ilk belirtileri Berde’de kendini göstermiştir. Ülkede feodal devletlerin bağımsızlaşması sürecinde ve bölgesel geleneklerin güçlenmesi arifesinde Berde’de yeni bir mimarî akım meydana gelmiş, bu durum da Arran Mimarî Ekolü’nün ortaya çıkmasına ve gelişmesine neden olmuştur.

Berde’deki inşaat tekniği ve şehirleşme geleneği sonradan dönemin meşhur şehirlerinden olan Gence’de devam ettirilmiştir, zira 944 yılında kaynaklarda “Rus” (Slavlar) olarak belirtilen işgalcilerin Berde’ye hücumundan sonra bu şehir bir daha kalkınamamış, El-İstahri’nin verdiği bilgilere göre, baskından 40 sene geçmiş olmasına rağmen hâlâ ağır günler geçermeye devam etmiştir (Vəlixanlı, 1993: 90). Bundan sonra Berde giderek kendi yerini Şeddadiler Devleti’nin* başkent olarak seçtiği Gence’ye bırakmıştır.

X. yüzyılda Gence’de Şeddadiler Devleti’nin sürdürdüğü geniş inşaat faaliyetleri bu şehri Kuzey Azerbaycan’ın en büyük mimarî merkezlerinden birine dönüştürmüştür. Berde’de ortaya çıkmaya başlayan üslup özellikleri Gence’de daha bariz bir biçimde şekillenmiştir. Yazılı kaynaklardan anlaşıldığı üzere bu dönem Berde’de çok sayıda anıtsal yapı (hâkim sarayı, mescit, medrese, pazar, hamam, kervansaray, aynı zamanda mamur mahalleler ve bahçeler) mevcut olmuştur (Qiyasi, 1991: 9).

Berde ve Gence etrafında şekillenmiş Arran Mimarî Ekolü’nün etki alanı genişleyerek Azerbaycan’ın merkezindeki bütün bölgeleri kapsamıştır. XI. yüzyıldan itibaren Beylegan, daha sonra ise Şemkir şehri dönemin mimarî merkezlerine çevrilmiş, böylece Arran Mimarî Ekolü oldukça geniş bir alanı etkisi altına almıştır. Arran Mimarisi’nin bu dönemdeki gelişme seviyesi ve üslup yetkinliğini, Şemkir’in kale içi duvarları ve bu duvarların yanında bulunan Şemkir (eski adıyla Şamhor) Minaresi’nin resimlerinden de tahmin etmek mümkün olmuştur. Bakü’nün ağır orantılı Sınggala Minaresi’ne karşın Şemkir Minaresi çok ince yapısıyla dikkat çekmektedir. Bu minare güzel silüetiyle şehir yapısına sanatsal bir görkem kazandırmıştır. Baştanbaşa tuğladan yapılmış Şemkir Minaresi, daha zarif ayrıntıları ve narin görünümüyle Arran Ekolü’nün Şirvan-Abşeron Ekolü’nden üslup bakımından ne derecede farklılık arz ettiğini bariz bir şekilde yansıtmaktadır (Qiyasi, 1985: 9).

Berde, Gence, Beylegan, Garabağ ve Şemkir şehirleri etrafında şekillenen Arran Mimarî Ekolü’ne mensup sanatkarların ortaya koyduğu eserlerin bir kısmı 1139 ve 1192 yıllarında Gence’de yaşanan depremler, bir kısmı da XIII. yüzyıl Moğol işgalleri sırasında büyük zarar görmüş ve tamamen yok olmuştur.

Arran Mimarî Ekolü’nün merkezi kabul edilen Gence şehri Moğol İstilasası zamanında yağmalanmış ve bir daha eski haline dönememiştir. Arran Mimarî Ekolü’nün etkin olduğu diğer şehirler ve oradaki mimarî eserler de tamamen yok edildiği için elimizde gerçeği yansıtan yeterli sayıda belge bulunmamaktadır. Hatta bu ekole ait olan ve üzerinde inşa tarihi bulunan hiçbir eser günümüze kadar gelmemiştir. Fakat Arran Mimarî Ekolü’ne dâhil olan mimarların

* Kuzey Azerbaycan’da meydana gelen, köken itibarıyla Kürt olan Muhammed bin Şeddad ve onun varisleri tarafından yönetilen Şeddadiler Devleti, 971 yılında Gence şehrinin ele geçirilmesiyle kurulmuş, Berde, Şemkir ve Ermenistan’ın doğu kısımlarıyla beraber bazı diğer arazileri de kendi sınırları dâhiline almıştır.

faaliyetleri hakkında günümüze önemli bazı bilgiler ulaşmaktadır. Türkiye'nin Amasya ilinde bulunan bir mescidi çevreleyen duvar üzerindeki kitabe bu mescidin 1236-1246 yıllarında Arranlı sanatkar tarafından inşa edildiği belirtilmiştir.¹ Azerbaycan mimarisi için son derece önem taşıyan bu gerçek, aynı zamanda kitabe de belirtilen tarih itibarıyla de kayda değerdir. İsmi Mahmut oğlu Muhammed (Muhammed b. Mahmud) olan bu sanatkar Moğol istilasından sonra vatanını terk etmiş ve şimdiki Türkiye topraklarına yerleşmiştir.

Malzeme ve Teknik

Gence, Şemkir ve Beylegan şehirlerinde gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar sonucunda birtakım yapı kalıntıları ortaya çıkmıştır. Elde edilen malzemeler (bazı sivil ve savunma amaçlı yapıların kalıntıları) ve tarihî kaynakların Arran şehirleri ve mimarisi hakkında verdiği zengin bilgiler, XI-XIII. yüzyıllarda bu bölgede şehirleşme ve mimarinin gelişiminin hangi seviyede olduğu hakkında fikir vermektedir. Ayrıca, Gence Çayı üzerindeki XII. yüzyıla ait üç köprüden, Beylegan'daki yerleşim merkezleri, hamam ve diğer yapılardan geriye kalanlar Arran Mimarî Ekolü'nün gerek üslup, gerekse diğer özellikleri hakkında birtakım tahminler yürütmemize yardımcı olmaktadır (Qiyasi, 1985: 9).

Arran Mimarî Ekolü'nün karakteristik özellikleri için şunlar söylenebilir: Arran Mimarî Ekolü, üzerinde pek çok araştırmalar yapılmış Nahçıvan – Marağa Mimarî Ekolü ile bazı yönleriyle benzerlik teşkil etmektedir. Bu benzerliğin sebebi Arran Mimarî Ekolü üzerinde Nahçıvan-Marağa Mimarî Ekolü'nün etkisiyle açıklanmaktadır. Bunun yanı sıra iki ekol arasındaki benzerlik her iki türde aynı inşaat malzemelerinin uygulanmasından da kaynaklanmaktadır. Her iki mimarî ekol inşaat malzemesi olarak tuğla kullanmıştır. Fakat buna rağmen Arran Mimarî Ekolü kendine has bazı özelliklere de sahiptir. Bu özelliklerinden biri duvar örgüsünün özgünlüğüdür. Azerbaycan mimarisi tarihinde “Gence örgüsü” adı ile bilinen bu örgü tekniğinin başlıca özelliği çay taşı ile tuğlanın nakış şeklinde kullanılmasıdır. Gence’de bu örgü çay taşının etrafını çerçeveleyen tuğla şeklinde tezahür etmekte, Şemkir’de ise daha canlı bir görünüm kazanmaktadır. Burada tuğla ve çay taşının yanı sıra, örgüye beyaz taş da ilave edilmiştir. Böylece Arran örgüsü tekrenklilikten uzak kendi içinde çeşitlilik arz etmiştir. Bu mimarî ekolden olan yapıların inşasında ve süslemesinde ana malzeme olan tuğlanın yanı sıra sırlı tuğla ve çini de kullanılmıştır (Çağlıtütüncügil, 2008: 36).

Moğol işgalleri sonucunda Gence ve Beylegan’ın tahrip edilmesi, Berde’nin de ikinci dereceli şehir konumuna düşmesi Arran Mimarî Ekolü’nün XIV. yüzyıldan itibaren önemini kaybetmesine neden olmuştur.²

Nahçıvan-Marağa Mimarî Ekolü

Üslup ve Etkiler

XII. yüzyılda Nahçıvan şehrinin öneminin artması ile burada gerçekleşen sanat ve inşaat faaliyetleri oldukça genişlemiş, yerli gelenekler Azerbaycan mimarisi ile birleşerek kendine özgü sima kazanan yeni bir ekol ortaya koymuştur. Nahçıvan-Marağa Mimarî Ekolü işte bu bakımdan dikkate değerdir. Nitekim Azerbaycan mimarisi tarihine dair araştırmalarda öne çıkan da ilk defa bu ekol olmuş ve bu ekolden olan sanatkarların adını taşıyan kitabelerin çoğu günümüze ulaşmıştır.

Arran Mimarî Ekolü dâhilinde meydana çıkan özellikler Nahçıvan Mimarî Ekolü'nün oluşumunda önemli bir yere sahip olmuştur. Kısa bir süre zarfında Nahçıvanlı sanatkarlar sadece önlerinde duran mimarî-inşaat meselelerini büyük bir başarıyla halletmekle kalmayıp, dönemin Azerbaycan mimarisinin zirvesini oluşturan eserler ortaya koymayı da başarmıştır. Nahçıvan Mimarî Ekolü'nün gösterdiği gelişim seviyesi sanat tarihçileri tarafından şu şekilde yorumlanmıştır: “XII. yüzyılda ünlü Azerbaycan şairi Nizami Gencevi, şiirde hangi zirveye

¹ “Arran Memarlıq Məktəbi”, C.B. Kulişev (Ed.) **Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası**, C. I, Bakü: Azərbaycan Sovyet Ensiklopedisi Baş Redaksiyası, 1976, s. 404.

² Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, C. I, s. 404.

ulaşmışsa Nahçıvan Mimarî Ekolü de kendi alanında aynı yüksek zirveyi fethedebilmiştir". Bununla birlikte Nahçıvan Mimarî Ekolü kendi döneminde en yüksek başarıyı elde etmesi itibarıyla Azerbaycan sanatında kendine has mevki edinmiştir. Bu ekol, Türk ve Arap mimarisinin en belirgin özelliklerini kendinde birleştirerek yeni bir üslup ortaya koymuş ve hiçbir üslubu tekrar etmemiştir. En yüksek inkişaf merhalesiniyse 1136-1225 yılları arasında, Atabey-İldenizler Devleti döneminde geçirmiştir (Bünyadov, 2007: 214; Qiyasi, 1991: 23).

Nahçıvan Mimarî Ekolü'nün kurucusu Nahçıvanlı meşhur mimar Acemi Ebubekir oğlu olmuştur. Mimar Ecemi, Nahçıvan Mimarî Ekolü'nün kurucusu ve en ünlü temsilcisi sayılmakla beraber İslam Mimarisi için bir takım önemli eserler ortaya koyan kayda değer bir şahsiyet olmuştur. Bu ekolün karakteristik dini abidelerine mescitler, hankahlar, medrese ve tekkeler dâhildir.

İlk zamanlardaki şekline göre mescitler, kompozisyonun başlıca mekân unsuru kabul edilen avluya sahip olmuştur. XII. yüzyıldan itibaren ise merkezi kubbeli mescit tipi ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu tip mescitlerin en güzel örneği Acemi Ebubekir Oğlu'nun Nahçıvan'da inşa ettiği fakat günümüze kadar ulaşmamış Cuma Mescididir (Salamzade & Mamedzade, 1985: 185). Mescit Nahçıvan'ın Atabeyler Devleti'ne başkentlik ettiği zamanlarda burada inşa edilmiş ve Atabeyler Mimarî Külliyesi'nin bir parçası olmuştur. Külliye mescit dışında divanhane, medrese, Mümine Hatun Türbesi, taç kapılar ve diğer yardımcı yapıları da kapsamış, fakat bunlardan sadece Mümine Hatun Türbesi günümüze ulaşabilmiştir.

Mimar Acemi'nin ortaya koyduğu mimarî üslup XIII-XIV. yüzyıllarda Nahçıvan'a yakın bölgelerde inşa edilen yapıları da etkilemiştir (Salamzade, 1958: 26). Şu an Güney Azerbaycan'da bulunan bazı yapılar, özellikle Urmiye şehrindeki Sakûbent Türbesi ve Marağa'daki Gök Kümbet, Acemi sanatkarlığının özelliklerini taşımaktadır.

Merend Cuma Mescidi: Güney Azerbaycan'ın Merend şehri Nahçıvan Mimarî Ekolü'nün gelişiminin önemli merkezlerinden biri olmuştur. Merend'deki Cuma Mescidi, Nahçıvan Ekolü'nden günümüze ulaşmış dini yapıtların hemen hemen en büyüğüdür. Genel kütle-mekân çözümlüğü ve planı itibarıyla Merend Mescidi gelişmiş dini yapıların bir örneğidir. Bu mescit merkezi kubbe hacminin, avlunun ve onu çevreleyen açık revaklı galerinin işlevselliğine göre bir bütün teşkil etmektedir. Merend Mescidi Nahçıvan Ekolü zemininde açık avlulu mescitler tipine dâhil edilmektedir. Burada avluyu çevreleyen açık galerinin kendine has özelliği vardır. Plandan anlaşıldığı üzere galerilerin örtüsü eşkenar dörtgen şeklinde dizilmiş direklerin üzerindedir (Salamzade & Mamedzade, 1985: 187-189).

Nahçıvan-Marağa Mimarî Ekolüne dâhil edilen en ilginç yapılardan biri *Elinceçay üzerindeki hankah külliyesidir*. Bu külliye, türbe, minare ve ziyaretçiler için ayrılmış hücrelerden ibarettir. Külliye teşkil eden yapıların hepsi kaleyi andıran genel bir duvarla çevrelenmiştir. Külliye'den günümüze sadece türbe ve ona bitişik olan mescit kalmıştır. Hankah külliyesine dâhil olan türbe karışık bir yapıya sahiptir. Türbenin aşağı kısmı kübik şeklinde, yukarıysa sekiz yüzlüdür. Türbenin duvarları ve kitabeli sanduka çiniyle nakışla kaplanmıştır.

Mescidin taç kapısı ve mihrabı onun en önemli kısımları kabul edilmektedir. Mihrapta alçı üzerinde işlenmiş nebati süslemeler ve geometrik desenler özellikle dikkat çekmektedir. Bu süslemeye eklenmiş renkli çini, mihrabın sanatsal görünümünü daha da zenginleştirmiştir.

Kaynaklardan anlaşıldığı üzere, Elinceçay üzerindeki hankahda Ortaçağ Azerbaycan şairi İmadeddin Nesimi'nin mürşidi Fazlullah Neimî defnedilmiştir. XIII-XIV. yüzyıllara ait olan bu abide şimdilik, Nahçıvan Mimarî Ekolü'nün, üzerinde yeteri kadar araştırma yapılmamış örneklerindendir.

Nahçıvan-Marağa Mimarî Ekolü'ne ait abidelerden Aras Nehri yakınlarındaki *İmamzade Külliyesi* de büyük ilgi görmesine rağmen yeterince araştırılmamıştır. Hakkında sahip olduğumuz bilgiler onun da inşa tarihinin Azerbaycan'ın diğer bölgelerindeki İmamzade Külliyesi gibi XVI-XVII. yüzyıllara tesadüf ettiğini söylemektedir. Şöyle ki, Azerbaycan'da hankah yapıları yerine "İmamzade"lerin ortaya çıkışı Safeviler dönemine özgü sayılmaktadır.

Bu tür külliyyelerin tipik özelliklerine, önceden mevcut olmuş hatıra amaçlı yapıların onarım ve restorasyon yolu ile imarı, restore edilmiş türbeye bitişik mescit, tekke ve diğer hizmet odalarının eklenmesi ve bu suretle dini külliyyelerin meydana getirilmesi vs. dâhildir.

Nahçıvan “İmamzade”sinin temelini, dış kompozisyonu itibarıyla kümbetli anıt mezar ve kule şekilli türbenin birleştirilmesiyle ortaya çıkan kare planlı türbe oluşturmaktadır. Türbenin kule kısmının silindirik gövdesinin dekoratif çözümü, Nahçıvan mimarı Ahmed Eyyüp oğlu tarafından inşa edilmiş Berde türbesi ile (1322) tam bir benzerlik teşkil etmektedir. Dikey yerleştirilmiş kırmızı tuğlalar ve yatay dizilmiş mor-mavi renkli çinili tuğlalar dönerek tekrarlanan epigrafik motifli bütün, halıyı andıran bir görüntü oluşturmaktadır.

Sonradan türbeye eklenmiş odalar da birkaç kez onarım görmüştür. Külliyein yanında bulunan, fakat ondan bağımsız yerleşen türbeyse kümbetli-kuleşekilli türbeler tipine dâhil edilmiştir. Türbenin yaklaşık olarak XVII. yüzyıla ait olduğunu söylemek mümkündür.

Nehrem Köyünde Mescit:* Bu yapı günümüze birkaç restorasyon geçirerek ve değişikliklere uğrayarak gelebilmiştir. Fakat mescidin planına dayanarak onun esasen XVIII. ve XIX. yüzyıllardaki restorasyon faaliyetlerinden çok daha önceki dönemlere ait olduğunu tahmin etmek mümkündür. Kare şekilli plan, duvarlardaki nişler ve merkezi kubbe bütünüyle kendi mimarî çözümü itibarıyla en eski cami tiplerinden birini temsil etmektedir.

Malzeme ve Teknik

Tuğla örgüsü, tuğladan hazırlanmış inşaat malzemeleri, farklı tuğla çeşitlerinin büyük bir beceriyle uygulanması ve tuğlanın tekrenklilik ve monotonluğundan uzaklaşmak için renkli çini ve alçının mimarî süslemeye dâhil edilmesi Nahçıvan Mimarî Ekolü’nün karakteristik özellikleridir. Binaların kompozisyon ve hacim yapısında da Nahçıvan mimarları bütün Doğu mimarisinde önemli bir yer işgal eden yöntemler ortaya koymuş ve uygulamışlardır. Anıtsallıkla beraber zariflik de Nahçıvan mimarî kompozisyonlarının dikkat çeken özelliklerdendir. Nahçıvan sanatçılarının geometrik desen oluşturma becerileri ve inşaatla onu çok büyük bir başarıyla kullanma yetenekleri de, bu ekolün mimarî-inşaat yöntemlerinin oluşmasında önemli bir faktördür.

Binaların, başlıca yapı kütleleri ve dış örtüye ayrılması, kaplamada blokların kullanılması, gövdenin karkas şeması, bütün tarafların cepheli olması, dekorasyonda geometrik süslemelerin öne çıkması ve diğer teknikler XII. yüzyılda Nahçıvan-Marağa Mimarî Ekolü’nden olan yapılar, özellikle de türbeler için belirleyici nitelikler olmuştur (Qiyasi, 1991: 23). Bu yüzyılda Nahçıvan-Marağa bölgesinde merkezi dayak sütununa sahip, özel olarak geliştirilmiş lahit tipi de biçimlenmeye başlamıştır. Bunlara, Kırmızı Kümbet, Harabe Gilan, Erzincan’ın Kemah ilçesinde bulunan Mengüçük Gâzi ve Mümine Hatun Türbelerinin lahitleri örnek gösterilebilir. Bu şekilde mühendis çözümü sadece lahitlere değil, abidelerin bütününe yapısal dayanıklılık vermiştir.

Nahçıvan-Marağa Mimarî Ekolü’nün kule şekilli türbeler tipi, XII. yüzyılın yetişkin yapıya sahip olan Marağa’da Kırmızı Kümbet, Dairevî Kümbet, Göy Kümbet, Nahçıvan’da Yusuf bin Küseyr (Atababa Kümbeti), Mümine Hatun (Atabeyler Kümbeti), Urmiye’de Üç Kümbet türbeleri gibi eserlerle temsil olunmaktadır. İnşalarında tuğla kullanılmasına rağmen bu yapılar, Kazvin-Hemedan bölgesinin kule şekilli türbelerinden bir takım farklılıklar göstermektedir. İki katlı (lahit ve üst kısım) yapıya malik Merkezi Azerbaycan türbeleri dışarıdan konik kümbetle değil, piramit şekilli örtüyle tamamlanmaktadır. Aynı zamanda Nahçıvan-Marağa türbelerinin gövde kısmının nispeten yüksek oluşu onların kompozisyonuna daha dinamik ve narin görüntü katmaktadır.

Şirvan-Abşeron Mimarî Ekolü

Üslup ve Etkiler

* Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti’nde bulunan en büyük köylerden biri. Aras nehrinin sol sahilinde yer almaktadır.

Şirvanşahlar Devleti'nin* Kesraniler* sülalesi zamanında güçlenmesi inşaat faaliyetlerini de etkilemiş, bu müsait ortam bölgesel bir mimarî ekolün meydana çıkmasını hızlandırmış ve böylece yeni mimarî eserlerin doğmasına zemin hazırlamıştır. Şirvan-Abşeron* Mimarî Ekolü de, işte bu dönemde Şirvanşahlar Devleti'nin hâkim olduğu coğrafyada ortaya çıkmış, büyük bir gelişim göstererek Azerbaycan mimarîsi tarihinde derin iz bırakmıştır.

Kuzey Azerbaycan'ın sanat tarihinde kendine has mevki ve öneme sahip olan Şirvan-Abşeron Mimarî Ekolü'nün başlıca merkezini Bakü ve Şamahı çevreleri, aynı zamanda Derbent şehri teşkil etmiştir. Şamahı'daki pek çok yapı 1667, 1859 ve 1902 yıllarındaki şiddetli depremler sonucunda yıkılmış ve erken tarihli yapılardan günümüze kadar ulaşanı olmamıştır (Çağlıtütüncügil, 2008: 36). Bu nedenle günümüzde Şirvan'ın baş şehri kabul edilen Şamahı'da, aynı zamanda Derbent'te "Nizami Dönemi" olarak kabul edilen XI. yüzyılla XIII. yüzyılın ortalarına ait hiçbir eser bulunmamaktadır.

Bu şehirlerin defalarca yeniden inşa edilen, fakat çoğunlukla eski planına sadık kalınan cuma mescitlerinin temeli malum olduğu kadarı ile VIII. asırda atılmıştır. Ancak, şunu da belirtmek gerekir ki, bu mescitlerde mihrap önü kubbesinin-maksurenin mevcutluğu Selçuklu Dönemi'nin abidevi dini yapıları için karakteristiktir. Onların plan ve mekân yapısı Bakü'nün XX. yüzyıl başlarında yıkılmış eski Cuma Mescidi'nin kümbetli salonuyla benzerlik teşkil etmektedir. Bu mescitlerde kare planlı ibadet mekânının mihrap duvarı bir bütün şeklindedir, diğer duvarların her birindeyse üç sivri kemer açılmıştır. Onların tipolojik benzerliği açık bir şekilde hissedilmektedir. Aynı zamanda Derbent Cuma Mescidi'nin büyük kümbetinin desenli tuğla örgüsü tamamen Selçuklu tarzında işlenmiştir. Bakü Cuma Mescidi fotoğraflarından belli olan konik biçimli kubbeye ve onun dış dekorundaki sırlı tuğlanın kullanım tarzında da Azerbaycan'ın belli olan Selçuklu dönemi yapılarıyla paralellik görülmektedir (Qiyasi, 1991: 21).

Bu abidevi mescitlerden ve Bakü'deki diğer yapılardan başka Abşeron'da XI-XIII. yüzyıllardan kalan dini ve savunma amaçlı yapılar, kasırlar (köşkler) ve Şirvan'ın dağ kaleleri Şirvan-Abşeron Mimarî Ekolü'nün üslup özelliklerini belirlemede ve onun sınırlarını tespit etmede yardımcı olmaktadır (Qiyasi, 1991: 21).

Doğal olarak, Şirvan-Abşeron Mimarî Ekolü'nün üslup özellikleri taş ve onun yüzeyine uygulanan oyma motiflerin birlikte oluşturdukları etki sayesinde biçimlenmiştir. Yerli taşın dikkatle yontulması ve yüzeyine pürüzsüz bir şekil verilmesi Şirvan yapılarının örgüsüne özel bir görünüm katmaktadır. Bu şekilde örülmüş sathların üzerine yerleştirilen zarif taş oymalar kompozisyonun dikkat çeken kısımlarında toplanmakta ve kendi sanatsallığıyla seçilmektedir. Şirvan-Abşeron Mimarî Ekolü'nün bu şekilde gelişmesi ekol içerisinde üretilen yapıtların kompozisyonlarının sade oluşunu sağlamış, ekolde daha çok birbirinden bağımsız birimlerin titiz bir şekilde işlenmesi üzerine odaklanılmıştır.

Bakü'de bulunan Sınıggala Minaresi (1078-1079 yılı), Kız Kalesi (XII. yüzyıl), Merdekan Kaleleri (daire şekilli 1232 yılı; dört köşeli XIV. yüzyıl), Nardaran Kalesi (1301 yılı), Ramana

* Şirvanşahlar Devleti (861-1538), Abbasiler Hilafeti'nin zayıfladığı bir dönemde Azerbaycan arazisinde meydana gelmiş bağımsız devletlerden biridir. Önceleri Şirvan Azerbaycan'ın kuzeyinde küçük bir vilayet olmuştur. Bu vilayet Derbent'ten Kür Nehri'ne doğru uzanan Hazar Denizi sahili toprakları içine almış ve merkezi de Hazar sahilinde, Şamahı-Derbent ticaret yolunun üzerinde bulunan Şirvan şehri olmuştur. Sonradan Şirvanşahlar Devleti'nin kendine tabi ettiği geniş arazi de "Şirvan" olarak adlandırılmaya başlamıştır. Bu devlet Mezyediler sülalesi tarafından yönetilmiştir (861-1027) ki, tarihi literatürde bu sülale Şeybaniler veya Yezidiler diye de geçmektedir. Mezyedilerin kökeni "Rabia" isimli bir Arap aşiretine dayanmaktadır. Hz. Osman döneminde (644-656) Arran topraklarına gelen Selman bin Rabia da bu aşiretten biri olmuştur. (Geniş bilgi için bkz. Süleyman Eliyarlı (1996). *Azərbaycan Tarixi (uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər)*, Bakü: Azərbaycan Yay. , s.204-205.)

* Mezyediler Sülalesi'nden sonra Şirvanşahlar Devleti sırasıyla Kesraniler (1027-1382) ve Derbendiler (1382-1538) Sülaleleri tarafından yönetilmiştir.

* Şirvan; batıda Şamahı şehri ile doğuda Hazar Denizi arasında kalan sahil boyunca kuzeye doğru devam ederek, bugünkü Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'ne bağlı Derbent şehrini de içine alan bölgeye verilen isimdir. Abşeron ise bu bölgenin Bakü Körfezi'nden başlayarak Hazar Denizi'ne kadar olan bir yarımada şeklindeki bölgesine verilen addır. (Çağlıtütüncügil, s.36.)

Kalesi (XIV. yüzyıl) ve diğer yapılar bu ekolün en seçkin abidelerindendir. XIII. yüzyılda Bakü Limanı'nda yapılmış ve hali hazırda sular altında kalmış Şirvanşahlar dönemine ait ikametgâh olarak bilinen "Bayıl Kasrı" (1232-33) (Qiyasi, 1985: 9) da bu dönemin en ilginç yapılarındandır. Kenarları burçlu duvarlarla çevrelenmiş bu binalar (1235 yılı) üzerinde bulunan taş oymalar, yazı ve tasvirler kuşağıyla ender mimarî kombinasyonlardandır. Şirvan-Abşeron Mimarî Ekolü'ne mensup eserlerden biri de XIII-XIV. yüzyıllarda biçimlenen Pirsaatçay Hankâhı'dır. Pir Hüseyin Türbesi'nin etrafına inşa edilmiş bu dini külliyedeki minarenin üzerinde, yapım tarihi (1256) ve mimarının adı (Mahmut b. Maksut) kalmıştır. Minare Abşeron bölgesinde yaygın olan mimarî üslubun kesin tarihi özellikler kazandığını ve hayli inceldiğini göstermektedir. Hankahın iç mekânında bu bölgeye has alçı süsleme ve çini kullanılmıştır. Bu husus, ülke arazisinde bulunan mimarî ekoller arasında bağlantıların olduğunu ve bir birlerinden etkilendiğini de kanıtlamaktadır.

Mereze'deki Diribaba Türbesi (1402), şu an Gusar ilçesinin Hezre Köyü'ndeki Şeyh Cüneyt Türbesi (1544) ve Bakü Şirvanşahlar Sarayı'nda da(1420-60) Şirvan-Abşeron Mimarî Ekolü'nün yetkin dönemi yansıtılmıştır.³

Malzeme ve Teknik

Taş yapılar, onların kütle ve mekân çözümünün sadeliği, taş üzerinde oyulmuş nebati motifler, uzun bir gelişim süreci geçmiş Şirvan-Abşeron Mimarî Ekolü'ne has karakteristik özelliklerdendir. Bununla birlikte dayanıklı ve çoğu zaman asimetrik kompozisyonlar, yalın mimarî dekor, genellikle taş üzerinde oyma desenler, bu ekolden olan yapılarda sıkça görülen niteliklerdir.

Şirvanşahlar Devleti'nin arazisi doğal inşaat malzemeleri bakımından zengin olduğundan öteden beri sadece kireç taşı, bulunduğu bölgede inşaat amacıyla kullanılmış ve oyma şeklinde süslemede uygulanmıştır. Şirvan-Abşeron Mimarî Ekolü'ne has yerli malzeme olan kireç taşı veya küfeki taş üzerindeki çalışmayı, Azerbaycan'ın kuzey-batı ilçelerindeki çayların getirdiği sert taş tabakalar üzerinde yapmak son derece zor olmuştur. Bu yüzden ustalar, yumuşak küfeki taş üzerinde istedikleri kitabeyi kolayca uygulamış ve arzu ettikleri gibi mürekkep nakışlar meydana getirmişlerdir. Kısaca, yerli malzeme olan kireç taşı ile çalışmak kolayken, sert taş tabakalar üzerinde çalışmak büyük bir çaba gerektirmiştir. Binaenaleyh küfeki taştan olan kitabelerin yazıları daha büyük olmuş, bazen yaklaşık 30-40 cm'ye bile ulaşmıştır. Sert taş üzerindeki kitabelerse küçük ve daha derli toplu yazılmıştır. Buna rağmen, sert taş üzerinde uygulama yapmaya çalışan ustalar da güzel örnekler ortaya koymaya gayret göstermişlerdir. Bu anlamda sert taş üzerinde çalışan VIII-XIX. yüzyıllara ait Zagatala ve Nukha ustalarının çalışmaları dikkate değerdir.

Şirvan-Abşeron Mimarî Ekolü'nden bugüne ulaşan abidelerden anlaşıldığı üzere devrin en gelişmiş teknik ve yöntemleri mescitler üzerinde uygulanmış (Qiyasi, 1991: 42) ve kullanılan teknik Selçuklu mimarî tekniğinden bariz bir şekilde etkilenmiştir. Zira bu ekolde geniş bir şekilde uygulanmış kubbe ve merkezi plan sistemli asimetrik biçim, Anadolu'nun erken devir mimarisiyle bir bağlantının olduğunu göstermektedir. Selçuklu mescitlerinin en belirgin özelliği sayılan mihrap kısmının büyük ve kubbeli köşk biçiminde olması Şirvan-Abşeron Ekolü'nden olan mescitlerde de görülmüştür. Zamanımıza en çok mihrapların ulaşmasının nedeni de bu kısmın anıtsal bir biçimde yapılmasından kaynaklanmıştır. Azerbaycan mimarisi tarihinde bu tür mihraplardan "Selçuklu köşkü", "Selçuklu Maksûresi" şeklinde bahsedilmiş, bu devirde inşa edilen mescitler içinse genel itibarıyla "Selçuklu Mescitleri" tabiri kullanılmıştır (Vəlixanlı (ed.), 2007: 496).

Selçuklu Mimarisi'nin Şirvan-Abşeron Mimarî Ekolü'ne etkisi minarelerde de kendini göstermektedir. Tamamen kesme küfeki taştan yapılan minareler silindirik bir biçime sahip olmakla birlikte çok sadedirler. Gövdeye nispette petek hisse daha ince olup fazla uzun

³ C.B. Kuliyev (ed.) (1987). " Şirvan-Abşeron Memarlıq Məktəbi", *Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası*, C. X, Bakı: Az. Sov. Ensk. Baş Red., s.541.

değildir. Bu kısım, Şirvan-Abşeron Mimarî Ekolü'nde yaygın olan dilimli ve basık bir kubbe biçiminde külahlə sonlandırılmışdır.

Genel itibarıyla Şirvan Abşeron Ekolü'ne dâhil olan mescit, medrese ve türbelerin çoğunda tatbik edilen teknik iç mekânın haç şekilli oluşudur. Binaenaleyh bu ye has yapıların neredeyse tamamında orta kubbe ve dört taraftan tonozlarla çevrili merkezî bir plan şeması uygulanmıştır (Nebati, 2006: 16).

Sonuç

Sonuç itibarıyla Şirvan-Abşeron Mimarî Ekolü Şirvanşahlar Devleti'nin, Nahçıvan-Marağa Ekolü ise İldenizler Devleti'nin yönetimi altında olan toprakları kapsamış, bu da Azərbaycan arazisinde iki ayrı kültürün, mimarî ve sanat anlayışının meydana gelmesine sebep olmuştur. Bu iki mimarî ekol kullandığı yapı malzemeleri itibarıyla da farklılıklar göstermiş, Şirvan-Abşeron Mimarî Ekolü'nde yapı malzemesi olarak sadece köfeki taşı, Nahçıvan-Marağa Mimarî Ekolü'ndeysə sadece tuğla kullanılmışdır. Arran Mimarî Ekolü'nde ise bu farklı malzemeler karışık şekilde uygulanmıştır.

Çeşitli tarihi olayların etkisiyle devletlerin sınırlarının defalarca değişmesine ve kendilerinin tamamen tarih sahnesinden silinmelerine rağmen, bu devletlerin merkezî şehirlerinde ortaya çıkan mimarî ekollerin sanat ve teknik özellikleri daha uzun ömürlü olmuştur. Genellikle devrin büyük şehirlerinin adıyla anılan bu ekollerden Arran ve Şirvan-Abşeron Mimarî Ekollerinin hâkim olduğu bölgelerde, yapıların büyük bir kısmı depremler ve savaşlar sonucunda tahrip olmuş ve tamamen ortadan kalkmış, Tebriz ve Nahçıvan-Marağa Mimarî Ekollerine dâhil olan eserlerin en güzel örnekleriysə günümüze kadar gelmeyi başarmıştır.

KAYNAKÇA

- BÜNYADOV, Ziya (2007). *Azərbaycan Atabəylər Dövləti (1136-1225)*, Bakı: Şərq-Qərb Nəşr.
- BÜNYADOV, Ziya (2007). *Azərbaycan VII-IX əsrlərdə*, Bakı: Şərq-Qərb Nəşr.
- ÇAĞLITÜTÜNCİGİL, Ersel (2008). "Berde Türbesi'nin Sırlı Tuğla ve Çini Mozaik Süslemeleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 8, S.2, s.35-63.
- ƏLİYARLI, Süleyman (1966). *Azərbaycan Tarixi (uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər)*, Bakı: Azərbaycan Nəşr.
- QİYASI, Cəfər (1991). *Nizami Dövrü Memarlıq Abidələri*, Bakı: İşiq Nəşr.
- QİYASI, Cəfər (1985). *Yaxın-Uzaq Ellərdə*, Bakı: İşiq Nəşr.
- QULİYEV, C.B. (ed.), (1976). "Arran Memarlıq Məktəbi", *Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası*, C.I, Bakı: Az. Sov. Ensk. Baş Red.
- QULİYEV, C.B. (ed.), (1987). "Şirvan-Abşeron Memarlıq Məktəbi", *Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası*, C.X, Bakı: Az. Sov. Ensk. Baş Red.
- MAHMUDOV, Yaqub (1985). *Səyyahlar, Kəşflər, Azərbaycan*, Bakı: İşiq Nəşr.
- AL- MUQADDASI (1994). *The Best Divisions For Knowledge Of The Regions (Ahsan al-Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim)*, Basil Anthony Collins (çev.), Devha (Doha): Garnet Publishing Limited.
- NEBATİ, Zakir (2006). "Bakü Şirvanşahlar Sarayı", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SALAMZADE, A.V; MAMEDZADE, K.M. (1985). *"Pamyatniki Nahiçevanskoy Şkolı Azerbaydjanskogo Zodçestvo"*, Bakı: Elm Nəşr.
- SALAMZADE, Ə. V. (1958). *Azərbaycanın Memarlıq Abidələri*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşr.
- VƏLİXANLI, Nailə (ed.) (2007). *Azərbaycan Tarixi (III-XIII əsrin I rübü)*, C. II, Bakı: Elm Nəşr.
- VƏLİXANLI, Nailə (1993). *Ərəb Xilafəti və Azərbaycan*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşr.